

Megara text 2008 (Druck)

Irmgard Lerch-Καλαβρυτινού

Η μουσική ζωή στην Αθήνα στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα μέσα από την συλλογή μουσικών προγραμμάτων της Μεγάλης Μουσικής Βιβλιοθήκης «Λίλιαν Βούδουρη»¹

Η συλλογή προγραμμάτων από μουσικές εκδηλώσεις στη ΜΜΒ περιλαμβάνει σχεδόν 2000 κομμάτια, από το 1882 έως σήμερα. Τα περισσότερα προέρχονται, μετά από σχετική παράκληση της Αλεξάνδρας Τριάντη, από δωρεές των μελών του συλλόγου «Φίλοι της Μουσικής». Συνεπώς υπάρχουν σχετικά λίγα κομμάτια πριν από το 1900 (22), λίγο περισσότερα μεταξύ 1900 και 1910, ενώ μετά το 1930 έως το 1980 ο αριθμός τους ανά δεκαετία μένει σχετικά σταθερός (περ. 250-300 προγράμματα, **βλ. πίνακα**).

Μόνο στη δεκαετία του '40 ο αριθμός πέφτει δραστικά – σε 135 – για ευνόητους λόγους (γερμανική κατοχή). Η κάμψη μετά το 1980 οφείλεται μάλλον στο τέλος των δωρεών.

Ο τύπος των εκδηλώσεων που τεκμηριώνονται στη συλλογή οπωσδήποτε έχει να κάνει με τις προτιμήσεις των δωρητών ως ομάδα: υπάρχουν κυρίως συμφωνικές συναυλίες και μουσική δωματίου, λιγότερο όπερα και οπερέτα, παρόλο το σημαντικό ρόλο που έπαιζαν, ως γνωστό, τα τελευταία από την αρχή στην μουσική ζωή της Αθήνας. - Το ότι η πιο ελαφριά μουσική διαφόρων τύπων (π.χ. στα καφέ σαντάν και στις επιθεωρήσεις) μάλλον καταλάμβανε πολύ μεγαλύτερο μέρος στο μουσικό γίγνεσθαι από τις συναυλίες με «κλασσικό» προσανατολισμό, δεν εκφράζεται με την μορφή τυπωμένων προγραμμάτων. Επίσης είναι γνωστό, ότι – τουλάχιστον στο 19^ο αιώνα - οι υπαίθριες συναυλίες της στρατιωτικής μπάντας (συνήθως παρουσία του Βασιλιά) ήταν σημαντικά γεγονότα για όλα τα κοινωνικά στρώματα, αφού εκεί ο καθένας είχε πρόσβαση, ενώ οι άλλες μουσικές εκδηλώσεις, λαϊκές και μη, απαιτούσαν κάποια έξοδα.²

Το υλικό της συλλογής είναι τόσο εκτεταμένο, ώστε στο πλαίσιο αυτού του άρθρου δεν είναι δυνατόν να το παρουσιάσω εξ ολοκλήρου. Στη συνέχεια θα περιοριστώ στις πρώτες δεκαετίες (από το 1882 έως το 1925 περίπου), το χρονικό διάστημα δηλαδή στο οποίο σταδιακά σχηματίζεται

¹ Το άρθρο αυτό βασίζεται πάνω σε μια διάλεξη μου που έγινε στις 04.03. 2008 στην Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη 'Λίλιαν Βουδούρη', στο πλαίσιο μιας σειράς διαλέξεων για τις συλλογές της βιβλιοθήκης.

² Βλ. Θ. Συναδινός, Ιστορία της νεοελληνικής μουσικής 1824-1919, Αθήνα, 1919, 80-82, και Σ. Μοτσενίγος, Νεοελληνική μουσική - Συμβολή εις την ιστορίαν της., Αθήνα, 1958, 305.

αυτό που λέγεται στα Γερμανικά «Konzertbetrieb», με άλλα λόγια, τακτικές συναυλίες διαφόρων φορέων, η ύπαρξη σταθερών ορχηστρών και συνόλων μουσικής δωματίου, συναυλίες με ονομαστούς σολίστ και από το εξωτερικό και τελικά ο θεσμός των συναυλιών με συνδρομή. Ύστερα, στις δεκαετίες του '20 και των '30, η μουσική ζωή αυτού του τύπου παρουσιάζει μια ιδιαίτερη άνθηση, ενώ μετά από την κάμψη μετά το 1942 συνέρχεται σχετικά γρήγορα, τουλάχιστον ποσοτικά.

Η μουσική ζωή στην Αθήνα αρχίζει αρκετά πριν από το 1880,³ με την εδραίωση της Αθήνας ως πρωτεύουσα, έστω καταρχήν σε «παιδική κατάσταση», όπως την χαρακτηρίζει το 1859 ο μουσικός και συνθέτης Raffaele Parisini σε μια επιστολή του προς των μέντορά του Νικόλαο Μάντζαρο.⁴ Ο ίδιος ο Παριζίνης έπαιξε αρκετά σημαντικό ρόλο σε αυτό το αρχικό στάδιο. Σε αυτή την εποχή, συναυλίες γίνονταν κυρίως σε οικίες της Αθηναϊκής κοινωνίας, με συμμετοχή αρκετών φιλελλήνων μουσικών μεταναστών από την Ιταλία, αλλά και Ελλήνων, κατά κανόνα μορφωμένων ερασιτεχνών.

Εκτός αυτού, υπάρχουν τακτικές παραστάσεις όπερας – κυρίως ιταλικής – και από το 1871 και γαλλικής οπερέτας.⁵

Τα πρώτα ιδρύματα μουσικής εκπαίδευσης χρονολογούνται από το 1871 και 1872 (η Φιλαρμονική Εταιρεία Ευτέρπη, που έχει σύντομη ζωή, και το Ωδείο Αθηνών αντίστοιχα).⁶ Συνεπώς αυξάνεται ο αριθμός Ελλήνων επαγγελματιών μουσικών – δεν είναι πια αναγκαίο να σπουδάζουν στο εξωτερικό. Το Ωδείο από εδώ και προς αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα στην μουσική ζωή της πόλης. Ονόματα καθηγητών του βρίσκονται σε πάρα πολλά προγράμματα, και το ίδιο το Ωδείο οργανώνει συναυλίες (βλ. **Παρ. 1**, το παλαιότερο κομμάτι της συλλογής, 18./30.3.1882, στην αίθουσα του Ωδείου: αρκετά ανάμεικτο πρόγραμμα με σήμερα γνωστούς και ξεχασμένους συνθέτες, σε ποικιλία συνδυασμών εκτέλεσης).

Υπάρχουν όμως και άλλοι διοργανωτές, π.χ. σύλλογοι όπως ο Όμιλος Φιλόμουσων (ιδρ. 1893).⁷ Η δικιά τους ορχήστρα αποτελείται από επαγγελματίες - μέλη του συλλόγου υπό την διεύθυνση του Riccardo Bonicioli (1853-1933), μια ενδιαφέρουσα προσωπικότητα με διεθνή

³ Για την μουσική στη Αθήνα πριν από το 1950 γενικά βλ. Μοτσενίγος, 303-348, **Συναδινός**, passim, καθώς και Κ. Ρωμανού: Έντεχνη ελληνική μουσική στους νεότερους χρόνους, Αθήνα, 2006, 109-168.

⁴ I. Lerch-Καλαβρυτινού, Un Italiano ad Atene: Raffaele Parisini's Correspondence (Ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο "Romanticism and Nationalism in Music", 17.-20. October 2003, Ionian University, Music Department, Corfu, Greece. Υπό δημοσίευση).

⁵ Συναδινός, 202-212.

⁶ Ρωμανού 110. Σύμφωνα με τον Συναδινό, 142, το 1871 έγινε η έγκριση για την ίδρυση του Ωδείου Αθηνών από το Υπουργείο Εσωτερικών, και το 1873 ανοίγει της πύλες του.

⁷ Τ. Καλογερόπουλος: Λεξικό της ελληνικής μουσικής, Αθήνα 1998-, Λείμμα «Φιλαρμονική Εταιρεία Αθηνών», τομ. 6, 336, Συναδινός, 234-235, και Μοτσενίγος, 333.

σταδιοδρομία⁸. Από τον Όμιλο υπάρχει μια σειρά από πέντε προγράμματα δίγλωσσα (ελλ.-γαλλ.) με την χαρακτηριστική ποικιλία κομματιών (π.χ. 9.4.1894), που δείχνουν, ότι γίνονται σε μια σεζόν από το Νοέμβριο ως τον Απρίλιο δέκα με ένδεκα συναυλίες – αυτό σημαίνει μια συναυλία κάθε δεκαπενθήμερο.

Ο σύλλογος «Παρνασσός» (ιδρ. 1865 με κρατική αναγνώριση το 1875)⁹ διοργανώνει, μεταξύ άλλων, συναυλίες και μουσικό-λογοτεχνικές βραδιές με μουσική και απαγγελία ποίησης με ή χωρίς μουσική υπόκρουση, κάτι που θα μείνει δημοφιλές για τις επόμενες δεκαετίες, το οποίο σήμερα δεν συνηθίζεται πια. Στις συναυλίες του εμφανίζονται σποραδικά εκτελεστές από το εξωτερικό, όπως στις 2./14. 2. 1893 το “Quatuor Hellmesberger de Vienne, sous le patronage de Mr le Baron & Mme la Baronne de Kosjek” (προφανώς Αυστριακοί), με ένα αρκετά σοβαρό πρόγραμμα για τα δεδομένα της εποχής: 1) Schubert, Quartett d-moll, 2) Vcl solo: Pergolese, Romanze, Weber, Berceuse, David Popper, Papillon, 3) Schumann, Quartett A-Dur.

Και σε άλλες εκδηλώσεις της εποχής βρίσκουμε μια παρόμοια πρακτική, με μεγαλύτερα έργα στην αρχή και στο τέλος της συναυλίας και ενδιάμεσα περισσότερα μικρά, δημοφιλέστερα.

Φιλανθρωπικές συναυλίες παίζουν σημαντικό ρόλο – συνήθως υπό την προστασία ενός μέλους της βασιλικής οικογένειας, όπως στο πρώτο παράδειγμα προς όφελος του νοσοκομείου.

Σε αντίθεση με την σημερινή πρακτική πολλές βραδιές με μουσική δωματίου γύρω στο 1900 χαρακτηρίζονται από ποικιλία στο συνδυασμό των εκτελεστών (π.χ. 3./17.2. 1891¹⁰), πράγμα το οποίο επιδρά εναντίον της κούρασης του ακροατηρίου. Από την άλλη μεριά αυτό το πρόγραμμα ξεχωρίζει λόγω του γεγονότος ότι δεν περιέχει αποσπάσματα όπερας, τα οποία σε πολλές εκδηλώσεις της εποχής παίζουν μεγάλο ρόλο: γνωστά κομμάτια όπερας προφανώς είναι ελκυστικά για το κοινό, και διασκευές τους δίνουν την δυνατότητα να παιχτούν και χωρίς τραγουδιστές και ορχήστρα. Γενικά οι διασκευές διευρύνουν το ρεπερτόριο με έναν πολύ επιθυμητό τρόπο (βλ. στην ίδια συναυλία, 3./17. 2.1891 το κοντσέρτο για πιάνο του Μέντελσζον σε εκδοχή για δυο πιάνο).- Εδώ να αναφερθεί ένα γενικό πρόβλημα: στα παλαιότερα προγράμματα συχνά τα διάφορα έργα αναφέρονται χωρίς ακρίβεια, δηλαδή, τα κομμάτια δεν είναι πάντα αναγνωρίσιμα.. Το «Largo» του Χαίντελ είναι ακόμα γνωστό – πρόκειται για διασκευή της άριας “Ombra mai fu” από την όπερα «Ξέρξης» -, αλλά

⁸ Βλ. Ρωμανού, 105.

⁹ Ιστοσελίδα του συλλόγου «Παρνασσός», www.lsparnas.gr. (03.03.2008).

¹⁰ Ημερομηνία κατά το Ιουλιανό και το Γρηγοριανό ημερολόγιο.

τι είναι, π. χ. η Ρομάντζα του Περγολέζι, που εμφανίζεται στην αναφερόμενη συναυλία του Quatuor Hellmesberger; Από τα προγράμματα κάποιες φορές προκύπτουν και δευτερεύουσες πληροφορίες, π. χ. ότι η Αυλή μάλλον απασχόλησε μια αρπίστρια - εκτός αν πρόκειται μόνο για τιμητικό τίτλο (14. 3. 1895, φιλανθρωπική συναυλία προς όφελος του Οφθαλμιατρείου, με την Esmeralda Cervantes, Harpiste de Leurs Majestes, η οποία παίζει εδώ μεταξύ άλλων ένα δικό της εμβατήριο για άρπα και ορχήστρα, για τα 25 χρόνια γάμου του βασιλικού ζεύγους.)

Στο πρόγραμμα της 4. 3. 1898, με καθηγητές και σπουδαστές του Ωδείου, για πρώτη φορά αναφέρονται οι χρονολογίες ζωής των συνθετών – το Ωδείο ακολουθεί την εκπαιδευτική αποστολή του.

Στις 2. 3. 1898 ακούγεται μια Soiree musicale et dramatique προς όφελος των προσφύγων από τη Θεσσαλία (ύστερα από τον ελληνικό-τουρκικό πόλεμο, 1897), με την ορχήστρα του Ωδείου που ιδρύθηκε πέντε χρόνια νωρίτερα, το 1893, υπό την διεύθυνση του Johannes Miersch. Ονόματα που εμφανίζονται στα επόμενα χρόνια συνέχεια στα προγράμματα του Ωδείου Αθηνών είναι οι καθηγητές Sophia Ziller (πιάνο), Johannes Miersch (βιολοντσέλο), Lina von Lottner (πιάνο),¹¹ Μιχαήλ Βελούδιος (πιάνο) και σποραδικά επίσης ο διευθυντής του Ωδείου, Γεώργιος Νάζος.

Ένα από τα σχετικά λίγα προγράμματα της συλλογής, τα οποία τεκμηριώνουν την δράση ιταλικών θιάσων όπερας στην Αθήνα είναι εκείνο της 20.11.1898: Στο θέατρο «Απόλλων» ο θίασος των Emilia Darvia και Eduardo Favi παίζουν γαλλική(!) οπερέτα, Η φαλότ (La Falote, «Το φάντασμα»), του Louis Varnay, γραμμένη το 1896, συνεπώς αρκετά επίκαιρη. Το εισιτήριο κάνει από 0.50 δρς έως 12.- δρς, ενώ για της συναυλίες είναι συνήθως 2 – 6 δρς. Το πρόγραμμα σημειώνει «Παραστάσεις συνδρομής εβδομήκοντα», πράγμα το οποίο μας δίνει μια εντύπωση για το πόσο δημοφιλή ήταν τέτοιες παραστάσεις. Υπάρχουν στη συλλογή δυο άλλα προγράμματα της ίδιας χρονιάς του ίδιου θιάσου (14.12. και 25.12.), το τελευταίο από αυτά με το «Πτηνοπόλη» του Αυστριακού Carl Zeller (στο πρόγραμμα: Carlo Zeller).

Στις βραδιές όπερας το κοινό περίμενε προφανώς κάποια διάρκεια, αφού στο θέατρο «Σήμερον», στις 11.8.1899, η Compagnia melodramatica του G. Serio παίζει την ίδια βραδιά τον «Κουρέα της Σεβίλλης» του Rossini με δυο πράξεις και το μονόπρακτο «Cavalleria rusticana» του Mascagni

¹¹ Το δικό της ωδείο, το οποίο λειτουργεί από το 1899 (βλ.Μοτσενίγος, 335), διοργανώνει επίσης αρκετές σημαντικές συναυλίες, οι οποίες σπάνια εμφανίζονται στη συλλογή, ενώ τεκμηριώνονται π.χ. από προγράμματα στη συλλογή μουσικών προγραμμάτων του ΕΛΙΑ (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο). Αυτή η συλλογή γενικά κατέχει σχετικά λιγότερα τεκμήρια από τα χρόνια πριν από το 1950, ενώ για την εποχή μετά το 1960 είναι πολύ πλούσια.

(με την υπόδειξη ότι στο καφενείο του θεάτρου διατίθενται μπίρα και ποτά του πάγου). Οι τιμές για το εισιτήριο, σχετικά με τα παραπάνω, είναι πολύ οικονομικές: 0.50 δρς και 1.50 δρς.

Το 1898 εμφανίζεται μια ακόμα ορχήστρα, της Μουσικής Εταιρείας Αθηνών,¹² υπό τον Georg Kremser, η οποία δίνει 11 ή παραπάνω συναυλίες ανά σαιζόν, σύμφωνα με την αρίθμηση πάνω στα προγράμματα, τουλάχιστον μέχρι τον Απρίλιο 1902 («Ε' περίοδος»). Το ρεπερτόριο της ορχήστρας είναι διεθνές αλλά περιέχει και έργα Ελλήνων συνθετών. Συχνά παίζει με την συμμετοχή χορωδίας ή με ντόπιους σολίστ με διάφορα όργανα. Και εδώ η ποικιλία είναι ένα σημαντικό θέμα (π. χ. στις 1.2.1899: μια εισαγωγή όπερας του Weber, μια συμφωνία του Schubert, ένα τρίο(!) του Beethoven, με τους Δ. Ρόδιος, G. Kremser, Ed. Troise, την εισαγωγή στη «Νυχτερίδα» του J. Strauss, ένα μενουέτο του Massenet και το εμβατήριο από τον Tannhäuser του Wagner. Σε ένα από τα προγράμματα της Μουσικής Εταιρείας Αθηνών (15.1.1899) υπάρχει μια κάτοψη της αίθουσας, από την οποία προκύπτει ότι υπάρχουν συνολικά 250-300 θέσεις. Αυτό σημαίνει, ότι, αν γέμισε η αίθουσα, ένας στους 400 κατοίκους της Αθήνας την επισκέπτεται (σύμφωνα με την εγκυκλοπαίδεια του Herder του 1902, η Αθήνα το 1896 είχε 111486 κατοίκους¹³), ενώ, αν η αίθουσα «Α. Τριάντη» του ΜΜΑ με περίπου 1500 θέσεις είναι γεμάτη, μόνο ένας στους 3000 Αθηναίους είναι στο ακροατήριο.

Από το 1901 ακούγεται συχνά ο μπάσος Κωνστ. (Κωστής) Νικολάου, από τη Σκάλα του Μιλάνου, αρχικά με την Μουσική Εταιρεία Αθηνών. Τώρα ακούγονται γενικά συχνότερα καλλιτέχνες από το εξωτερικό, καλεσμένοι από τους διάφορους φορείς που αναφέρθηκαν ως τώρα. Κάτι εξαιρετικό είναι η παράσταση της περίφημης χορεύτριας Isadora Duncan, στις 11.12.1903. Αυτό δηλώνεται κιόλας από την εμφάνιση του προγράμματος: αντί από ένα – δυο φύλλα με σκέτο κείμενο σε απλό χαρτί, που είναι το συνηθισμένο, βλέπουμε εδώ οκτώ σελίδες σε γυαλιστερό χαρτί με φωτογραφίες της καλλιτέχνιδας σε αρχαιοπρεπή άμφια καθώς και μερικές προσεγμένες διαφημίσεις για είδη ανδρικής ένδυσης. Το πρόγραμμα περιέχει τρεις σκηνές από τον «Ορφέα» του Gluck και χορούς από τους «Ικέτιδες» του Αισχύλου και τις «Βάκχες» του Αριστοφάνη, των οποίων συμπεριλαμβάνονται τα κείμενα. Επίσης υπάρχει κείμενο του Αλέξανδρου Φιλαδελφέα για τη Duncan. Παίζει μια

¹² Ιδρύθηκε το 1898, αποτέλεσμα της συγχώνευσης του Ομίλου Φιλόμουσων και της Φιλαρμονικής Εταιρείας Αθηνών (βλ. π.χ. Καλογερόπουλος, τ. 6, 335-336, λείμμα «Φιλαρμονική Εταιρεία Αθηνών»).

¹³ Herders Konversations-Lexikon, vol. 1, 760-764, "Athen".

ορχήστρα υπό την διεύθυνση του Σπυρίδωνος Καίσαρη (τότε επικεφαλής της Φιλαρμονικής Αθηνών¹⁴).

Ένα άλλο πρόγραμμα του 1903 τεκμηριώνει την συμμετοχή της Αθηναϊκής Μαντολινάτας, η οποία μόλις έχει ιδρυθεί, σε μια φιλανθρωπική βράδια με ποικίλο πρόγραμμα, με μερικά μουσικά κομμάτια σε διάφορους συνδυασμούς εκτελεστών καθώς και ύστερα μια οπερέτα.

Την ίδια χρονιά εμφανίζεται ο Ελβετός Frank Choisy ως καινούργιος διευθυντής της Ορχήστρας του Ωδείου Αθηνών.

Από το 1904 ο βιολονίστας Jose de Bustinduy, Βάσκος που εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα¹⁵, συμμετέχει τακτικά σε συναυλίες, καθώς επίσης, οι Ludwig Wassenhoven, πιάνο, Sophia Ziller, πιάνο, Karl Bemmer, βιολοντσέλο, και Malde Cremer (αργότερα Mathilde Wassenhoven¹⁶), άρπα.

Το παιδί-θαύμα στο βιολί Florizel von Reuter, 11 χρονών, από την Αμερική, δίνει, το 1904, μια συναυλία με έντονο δεξιοτεχνικό πρόγραμμα, συνοδευμένος από τον πιανίστα και συνθέτη Τιμόθεο Ξανθόπουλο. Η συνοδεία ξένων δεξιοτεχνών από ντόπιους είναι μια συνηθισμένη πρακτική.

Υπάρχουν στη συλλογή και μερικά προγράμματα από μαθητικές συναυλίες του Ωδείου Αθηνών. Είναι χαρακτηριστικό, ότι από τα 24 άτομα στην τάξη πιάνου του Μιχαήλ Βελούδιου τα 23 είναι κορίτσια (14.2. 1905), ενώ στις 15.3. 1905 είναι αποκλειστικά κορίτσια: το όργανο συνδέεται, όπως και αλλού στην Ευρώπη της εποχής, κυρίως με την «καθώς-πρέπει» εκπαίδευση των κοριτσιών .

Το 1907 μια μουσικό-δραματική βραδιά προς όφελος των εκ Βουλγαρίας και Ανατολικής Ρωμυλίας προσφύγων (8.6.1907) μας θυμίζει τα πολιτικά γεγονότα, τους διωγμούς των Ελλήνων σε βουλγαρικά εδάφη μετά από τον Μακεδονικό Αγώνα. Σε αυτή την εκδήλωση η Ορχήστρα του Ωδείου Αθηνών υπό τον Choisy παρουσιάζει ένα ανάμεικτο μουσικό πρόγραμμα με Wagner, Bizet, Charpentier (εξαιρετική περίπτωση, διότι συνθέτες πριν από τον Μπαχ σε αυτά τα χρόνια ακόμα παίζονται σπάνια), Choisy, Delibes, Carrer (Marco Bozzari), Meyerbeer, A. Thomas, Glasunov, το οποίο ακολουθείται από μια μονόπρακτη κωμωδία.

Το Quatuor Fitzner από τη Βιέννη γίνεται τακτικός επισκέπτης από το 1907. Το σύνολο αυτό παρουσιάζει μόνο ολόκληρα κουαρτέτα για έγχορδα. Μόνο ως «μπιζ» παίζει κάτι μικρό και αγαπητό: στις 21.1.1907 σημειώνει ο κάτοχος του προγράμματος με μολύβι «à la demande

¹⁴ Καλογερόπουλος, τομ. 2, 503-504, «Καίσαρης Σπυρίδων».

¹⁵ Καλογερόπουλος, τομ. 4, 289, «Μπουστίντουι Χοσέ».

¹⁶ Καλογερόπουλος, τομ. 1, 329-330, «Βασενχόβεν Ματθίλδη»..

générale: Canzonetta/Mendelssohn, Andante funebre e doloroso ma con moto / Tchaikovski».

Οι συναυλίες με μουσική δωματίου του Ωδείου τώρα ακολουθούν την ίδια τάση: λιγότερα και μεγαλύτερα έργα.

Ο διεθνούς φήμης πιανίστας Τηλέμαχος Λαμπρινός (Télémaque Lambrino)¹⁷ παίζει επίσης μόνο μετά από ένα κατά τα άλλα «σοβαρό» πρόγραμμα ένα δεξιοτεχνικό κομμάτι, La campanella / Paganini-Liszt, και ο κάτοχος του προγράμματος σημειώνει ενθουσιασμένος στα Γερμανικά «grächtig, grossartig». Ο Λαμπρινός είναι επίσης από τους πρώτους που τολμούν να αφιερώσουν μια ολόκληρη βραδιά αποκλειστικά σε έναν συνθέτη (22.3.1907, Chopin), παρατώντας την παλαιά αρχή της ποικιλίας. Πρόκειται για προσπάθειες εκπαίδευσης του ακροατηρίου, ή υποτίθεται ότι έχει ωριμάσει το Αθηναϊκό κοινό;

Παρόλαυτά, διασκευές παραμένουν στο ρεπερτόριο (9.11. 1907: κοντσέρτα για βιολί των Bruch, Bach, Vieuxtemps με πιάνο αντί ορχήστρας, παιγμένα από τον Ανδρέα Τσαπάλο (μαθητή του Eug. Ysaye) σε ένα βιολί Guarneri, το οποίο διατίθεται από τον κ. Ν. Καρανίκα. Φυσικά και η Μαντολινάτα ακολουθεί να παίζει διασκευές (5.1.1908).

Το 1908 η πρώτη συναυλία του Καλομοίρη στην Αθήνα λαμβάνει χώρα στην αίθουσα του Ωδείου: μια «Βραδιά Καλομοίρη» με έργα του συνθέτη για τραγούδι, πιάνο και δύο πιάνο, ο οποίος μόλις είχε γυρίσει από την Ρωσία. Το πρόγραμμα του βρίσκεται στην συλλογή (11.6.1908). Είναι αρκετά εκτεταμένο, με τα κείμενα των τραγουδιών και μια προγραμματική εισαγωγή περί εθνικής μουσικής που έγινε γνωστή ως το «μανιφέστο» του. Στη συνέχεια τον ξανασυναντάμε πολύ συχνά, είτε μόνο του στο πιάνο είτε ως μέλος του Ελληνικού Κουιντέτου.¹⁸ Τα πρόωρα προγράμματα του Ελληνικού Μελοδράματος του Διονυσίου Λαυράγκα, που έπαιζε από το 1900,¹⁹ λείπουν στη συλλογή. Το πρώτο που υπάρχει αφορά μια παράσταση του «Faust» του Gounod, 21.3.1909.

Μερικές συναυλίες ξεφεύγουν από το συνηθισμένο πλαίσιο:

Εξαιρετική είναι καταρχήν μια επίσκεψη της περίφημης χορωδίας «Berliner Liedertafel» στις 28.4.1908.

Την επόμενη χρονιά, στις 29.12. 1909 γίνεται στην αίθουσα του Ωδείου ένα «Conférence-Concert» (διάλεξη-συναυλία) : La chanson française du XIIe au XIXe siècle, δηλαδή, για πρώτη φορά παίζεται μουσική του Μεσαίωνα και της αναγέννησης– οι παλαιότεροι συνθέτες που παίχτηκαν

¹⁷ Υπάρχουν μερικές καταγραφές του παίξιμού του σε κύλινδρους πιάνου Welte (βλ. Welte Classical Numerical Catalog, ed. Albert M. Petrak, www.rprf.org/PDF/Welte_catalog.pdf, 29.4.2008).

¹⁸ Για το Ελληνικό Κουιντέτο βλ. Μπελώνας, 47.

¹⁹ Μοτσενίγος, 339.

μέχρι τότε στην Αθήνα, (Lully, Charpentier) ήταν του 2^{ου} μισού του 17^{ου} αιώνα. Η εκδήλωση συμπληρώνεται από “Projections lumineuses de gravures anciennes (φωτεινές προβολές παλαιών χαρακτηρισμών)”.

Αμέσως μετά γίνονται δυο άλλες συναυλίες παρόμοιου τύπου (**παρ. 2**): Το 1910, 28.1. και 31.1., στο Βασιλικό Θέατρο, παίζει η Société des Instruments anciens de Paris μουσική από το 17^ο έως το 19^ο αιώνα. Το σύνολο αποτελείται από μια τραγουδίστρια, ένα κουαρτέτο από μια viola d’amore και τρεις viole da gamba καθώς και τσέμπαλο (πρόεδρος της εταιρείας είναι ο 75-χρονος Camille Saint-Saens). Εδώ δίνονται επίσης εξηγήσεις στην πορεία της συναυλίας.

Μετά από τον Ελβετό Frank Choisy ο Βέλγος Armand Marsick αναλαμβάνει την διεύθυνση της Ορχήστρας του Ωδείου, συνεχίζοντας την τακτική του προκατόχου του να βάζει εκτεταμένα περίφημα έργα στο πρόγραμμα, αλλά επίσης έργα συγχρόνων συνθετών – μεταξύ αυτών και δικά του. Κάποιες φορές οι συναυλίες του είναι αφιερωμένες σε έναν συνθέτη: στις 26.12.1910 ακούγεται αποκλειστικά Beethoven. Την ίδια βραδιά παίζει η Μαντολινάτα ένα από τα γνωστά της ποίκιλα προγράμματα, όλο το σύνολο εναλλάξ με πιάνο με ή χωρίς τραγούδι – υπάρχει επιλογή!

Οι καθηγητές και επίσης οι τελειόφοιτοι του Ωδείου συνεχίζουν να δίνουν συχνά συναυλίες με μουσική δωματίου, κατά περίπτωση και με Έλληνες του εξωτερικού ως καλεσμένους εκτελεστές.. Πολλοί τότε γνωστοί συνθέτες, όπως οι Franz Xaver Scharwenka, Friedrich Hegar, Benjamin Godard, Antonio Bazzini, Henryk Wieniawski και Zdenek Fibich έχουν λίγο-πολύ εξαφανιστεί από το σημερινό ρεπερτόριο.

Παραστάσεις οπερέτας (π.χ. οι έξι παραστάσεις του βιεννέζικου θιάσου «Mila Theren» το 1911/12) είναι, όπως και πριν, ένα περιθωριακό φαινόμενο στη συλλογή. Το ίδιο ισχύει για άλλες «μη-κλασσικές» εκδηλώσεις σαν αυτές του Λυκείου των Ελληνίδων (1.5.1911, με ελληνικούς χορούς και δημοτικά τραγούδια), ή τις επιθεωρήσεις (27.5.1913, Τα πολεμικά Παναθήναια, «με 24 νέα άσματα»).

Εδώ αξίζει να αναφερθεί η «Πανηγυρική έναρξις» της «Νέας ελληνικής οπερέτας» στο Δημοτικό Θέατρο στις 10.4. 1914 με το «Πόλεμος εν πολέμω» του Σπύρου Σαμάρα, που διαθέτει, σύμφωνα με το πρόγραμμα, μια ορχήστρα 35 οργάνων. Ένα ολόκληρο θεωρείο για τέσσερα άτομα κοστίζει 100.- δрс (τότε είναι συνηθισμένη πρακτική να δοθούν ολόκληρα θεωρεία), μεμονωμένες θέσεις στοιχίζουν από 2.- δрс έως 15.- δрс (μια γκάμα τιμών (1:12) λίγο πιο ευρύ από αυτήν που συνηθίζεται σήμερα :15.- έως 130 Ευρω, 1:9, στη Λυρική Σκηνή, 18,- ...110.- , 1:6, για όπερα στο MMA). Να σημειωθεί όμως ότι για την όπερα «Διδώ» του

Λαυράγκα (επίσης στο Δημοτικό Θέατρο, το 1915), το θεωρεί για 4 άτομα κάνει μόνο 40,- δрс.

Υπάρχουν και μερικά παραδείγματα προγραμμάτων από ερασιτεχνικές συναυλίες. Εκείνη στις 12.1.1912, του Συλλόγου Ερασιτεχνών, (με μέλη της καλής κοινωνίας όπως δηλώνει το όνομα μιας κυρίας Ν. Σλήμαν), έχει ένα αρκετά απαιτητικό πρόγραμμα, ακολουθεί όμως την αρχή της ποικιλίας με πολλά μικρότερα κομμάτια και διαφορετικούς κάθε φορά εκτελεστές, όπως οι περισσότερες μη-επαγγελματικές συναυλίες. Τη διεύθυνση έχει ο Σπ. Σαμάρας.

Το 1912 επιστρέφει η Duncan, αυτή την φορά στην «Ιφιγένια εν Αυλίδη» του Gluck.

Έργα Ελλήνων συνθετών ακούγονται μετά το 1910 πιο συχνά από πριν. Στις 10.11.1913 (μουσική δωματίου, τραγούδι) σχεδόν όλο το δεύτερο μέρος αποτελείται από έργα Ελλήνων (Μιλανάκης, Σαμάρας, Καλομοιρης, Γ. Λαμπελέτ).

Από το 1914 τα προγράμματα της Ορχήστρας του Ωδείου συνοδεύονται συστηματικά από εισαγωγικά κείμενα για τα διάφορα έργα, και μάλιστα με αναφορά των κυρίων θεμάτων σε παρτιτούρα. Τα κείμενα συνήθως είναι του ίδιου του Armand Marsick.

Από την ίδια χρονιά, της 29.4.1914, βρίσκεται ένα πρόγραμμα συναυλίας της Ορχήστρας Ωδείου Αθηνών, με το εξής έργο: «Ελπίδες χαμένες. Σύνθεσις του μαθητού Δ. Μητρόπουλου (τάξις Α. Marsick)» - μεταξύ έργων Wagner, Beethoven και Verdi (πράγμα που μάλλον δείχνει την εκτίμηση του Marsick). Έργα του Μητρόπουλου και επίσης του Καλομοίρη από εδώ και πέρα παίζονται πολύ συχνά από την Ορχήστρα του Ωδείου.

Πολυεμφανιζόμενος εκτελεστής είναι ο Σπύρος Φαραντάτος (πιάνο), ο οποίος παίζει πολύ ενδιαφέροντα προγράμματα, ή με σπάνια έργα (6.1.1915: μεταξύ άλλων Skriabine, Καλομοίρης, Φ. Οικονομήδης), ή μόνο από έναν συνθέτη (3.3.1916: Schumann). Αρκετά συχνά εμφανίζεται ο José de Bustinduy, βιολί, μόνος του ή με το δικό του κουαρτέτο εγχόρδων.²⁰ Σημαντικοί είναι επίσης οι βιολιστές Γεώργιος Ευσταθίου-Λικούδης και Tony Schultze. Ο Μητρόπουλος συνήθως συνοδεύει στο πιάνο. Μουσική δωματίου δεν παίζεται μόνο στις αίθουσες θεάτρων και του Ωδείου, αλλά επίσης την αίθουσα του ξενοδοχείου Μελά.

²⁰Για το Κουαρτέτο Μπουστίνδου βλ. Μπελώνας, 47.

Το 1915 εμφανίζονται στην συλλογή ως διοργανωτές ο Σύλλογος Απόλλων (ιδρ. το 1903²¹) και το Ωδείο Λόττνερ (ιδρ 1899, διαδέχεται το 1919 από το Εθνικό Ωδείο²²).

Το έτος 1916 ζει την πρώτη εκτέλεση του «Πρωτομάστορα» του Καλομοίρη – το πρόγραμμα βρίσκεται στη συλλογή και διαφημίζει μια ορχήστρα 60 οργάνων και μια χορωδία 50 ατόμων (ποσότητα εντυπωσιάζει, τότε όπως και τώρα, αλλά μιλώντας για ποσότητα πρέπει να αναφέρομε μια συναυλία της 1.12.1913, όπου στην αρχή 300 μαθητές και μαθήτριες του Κωνστ. Ψάχου ψέλνουν το «Τη υπερμάχω στρατηγώ»

Το πρόγραμμα της 1.4.1916 είναι συγκινητικό και μας δείχνει μια πλευρά της ζωής στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο: η συναυλία γίνεται «για το αρνί των οικογενειών των στρατιωτών», με μια ορχήστρα από στρατιώτες, μεταξύ αυτών οι Νικ. Παπαγεωργίου (φλάουτο), Γ. Χωραφάς, Γεώργ. Ευστάθιος-Λικούδης (βιολί), Σπ. Φαραντάτος (πιάνο) και με το Ελληνικό Μουσικό Θίασο, ο οποίος παίζει κυρίως οπερέτες. Το πρόγραμμα είναι πολύ ελκυστικό και πολύπλευρο, με μεγάλα μέσα, ενώ μια άλλη φιλανθρωπική συναυλία λίγο αργότερα (21.4.1916. παρ. 15) ακολουθεί την πιο σοβαρή γραμμή: αποτελείται από μουσική δωματίου (Σμαράγδα Γεννάδη, άσμα, Γ. Λυκούδης, βιολί, Σπ. Φαραντάτος, πιάνο, Δ. Μητρόπουλος, συνοδεία) και περιορίζεται σε γαλλικά και ρωσικά έργα. Σε μια άλλη παρόμοια, την επόμενη χρονιά (18.2.1917, υπέρ των λαϊκών συσσιτίων) ακούγονται αποκλειστικά έργα του νεαρού Μητρόπουλου.

Η μουσική ζωή ακολουθεί να έχει μια σταθερή θέση στην Αθήνα, και μέσα στον Πόλεμο, πράγμα το οποίο φαίνεται από ένα καινούργιο θεσμό, που ασφαλίζει μια πιο σταθερή χρηματοδότηση στις συναυλίες: . Στις 17.12. 1916 λαμβάνει χώρα η 1^η συναυλία συνδρομητών της Ορχήστρας του Ωδείου Αθηνών, στο Δημοτικό Θέατρο. Προβλέπονται 8 συναυλίες ανά σαιζόν, και το θεωρείο για 5 άτομα στοιχίζει 180.- δрс, δηλαδή, 4.40 ανά άτομο και συναυλία, ενώ χωρίς συνδρομή μια ανάλογη θέση έχει 8.-. Η 4^η συναυλία συνδρομητών της ίδιας σαιζόν διευθύνεται εξ ολοκλήρου από τον Μητρόπουλο (11.3.1917). Στα επόμενα χρόνια γίνονται 5-6 συναυλίες συνδρομητών ετησίως. Από το 1919/20 τα προγράμματα του Ωδείου περιέχουν λίστες των μελών της ορχήστρας.

Η Ελλάδα συνεχίζει να έχει στρατιωτικές εμπλοκές, τώρα στην Μικρά Ασία, και στρατιωτικές συναυλίες. Στις 3.3.1919, υπό την διεύθυνση του Μ. Καλομοίρη, παίζουν στην στρατιωτική ορχήστρα πολλοί ήδη γνωστοί σολίστ από προηγούμενες εκδηλώσεις: μεταξύ άλλων ο Ανθυπασπιστής

²¹ Μοτσενίγος, 336.

²² Ρωμανού, 216.

Γ. Ευσταθίου-Λικουδής στο 1^ο βιολι, ο Φιλοκτήτης Οικονομίδης στις βιόλες (αργότερα θα αναλάβει την Ορχήστρα του Ωδείου και την Χορωδία Αθηνών), ο φλαουτίστας Νικ. Παπαγεωργίου. Τον Μητρόπουλο, που σπουδάζει ακόμα, τον βρίσκουμε στα κρουστά. Τρεις μήνες αργότερα, στις 5.6. 1919, δίνει διπλωματικές εξετάσεις στο πιάνο, ως μέλος της τάξης του Wassenhoven, με ένα πρόγραμμα από Franck, Chopin, Beethoven, Liszt.

Το έτος 1919 μας δίνει μια εντύπωση για το πόσο πυκνά γίνανε παραστάσεις όπερας. Το Ελληνικό Μελόδραμα Δ. Λυράγκα και η Μουσική Σκηνή Α. Κυπαρίσση αντίστοιχα παίζουν, σύμφωνα με τα προγράμματα της συλλογής, που περιέχουν και προαγγελίες:

23.11. Κουρέας της Σεβίλλης (Ελληνικό Μελόδραμα),
 3. 12. Mma Butterfly (Μουσική Σκηνή)
 6. 12. Rigoletto (Ελληνικό Μελόδραμα), La Traviata (Μουσική Σκηνή).

Το 1920 αρχίζει μια μεγάλη εποχή με μεγάλα έργα : 25.2. 1920 Requiem του Verdi, (Ορχήστρα Ωδείου Αθηνών/Marsick, χορωδία του Ωδείου «με την ευγενική συμμετοχή κυρίων της Αθηναϊκής κοινωνίας», εξάσκηση χορωδίας Γ. Σκλάβος), 16.5. Festival Saint-Saëns υπό την διεύθυνση του ίδιου.

Η 6^η συναυλία συνδρομητών του 1920/21, στις 10 Μαΐου (Marsick, Woldemar Freeman) είναι ένα Festival Beethoven, και στις 20.11. 1921 το Ελληνικό Κουαρτέτο (Γ. Λυκούδης, Κ. Κούλας, Φιλ. Οικονομίδης, Α. Παπαδημητρίου) επίσης παίζει μόνο Beethoven. Στην συνέχεια βρίσκουμε μια βραδιά Brahms με την Αλεξάνδρα Τριάντη (15.1.1922). Το Ελλ. Κουαρτέτο στις 5.3.1922 παίζει μόνο Cesar Franck. Στις συναυλίες συνδρομητών ακούγονται στις 2.1 1923 ένα φεστιβάλ Chopin με το Ρωσο πιανίστα Basile Sapellnikoff, στις 27. 3. «Η παιδική ηλικία του Χριστού» (L'enfance du Christ) του Berlioz
 Στις 5. 5. 1924 παρουσιάζεται, επίσης στο πλαίσιο συναυλίας συνδρομητών, ολόκληρο το δραματικό ποίημα «Manfred» με τη μουσική του Schumann, ενώ στο ίδιο πλαίσιο στις 21.4. 1925 το ορατόριο «Η ανάσταση του Χριστού» (La risurrezione di Cristo) του Lorenzo Perosi, σε συνεργασία με την Χορωδία Αθηνών (ιδρ. 1922, δημιούργημα του Ωδείου Αθηνών, με διευθυντή τον Φιλοκτήτη Οικονομίδη²³).

Εκδηλώσεις με έντονα ποικίλο πρόγραμμα υπάρχουν, αλλά έχουν γίνει σπάνιες. Από τα λίγα παραδείγματα είναι η Soiree de Gala του Δήμου Αθηναίων στις 27.2.1921 (**παρ. 3**), με αρχαίους χορούς, μουσική κλασσικού τύπου – Henri Wieniawski, παιγμένος από τον Νίκο

²³ Ρωμανού, 215.

Σκαλκώτα (βιολί), μουσική του Meyerbeer, Tableaux vivants, μια Βυζαντινή Πομπή και παραδοσιακούς ελληνικούς χορούς, με την Ορχήστρα του Ωδείου υπό των Γ. Σκλάβο. (Παρόμοιο χαρακτήρα έχει μια Soiree de Gala στο Ηρώδειο προς τιμήν της ΑΑΥ Ταφάρι Μακώνεν, Βασιλεύοντος διαδόχου της Αιθιοπίας, 9 Αυγ. 1924). - Στην Καλλιτεχνική Εσπερίδα υπέρ των τραυματιών (στις μάχες στην Μικρασία;) στις 2 Μαΐου 1921, επίσης με ποικίλο πρόγραμμα, υπήρχε ενεργή συμμετοχή των πέντε πριγκιπισσών (το πρόγραμμα υπάρχει σε τρία αντίτυπα).

Από το 1921 τα τυπωμένα προγράμματα των Συναυλιών Συνδρομητών αποκτούν εξώφυλλα από γυαλιστερό χαρτί με απεικόνιση της «Αρμονίας» του Νικόλαου Γκύζη, και δέχονται περισσότερες διαφημίσεις, π.χ. μια για «Σίνε-Κονσέρ», δηλαδή ταινίες της γερμανικής εταιρείας UFA με μουσική συνοδεία από καθηγητές του Ωδείου (27.12.1921). Από το 1922 αναλαμβάνει ο Jose de Bustinduy την διεύθυνση της Ορχήστρας του Ωδείου. Το 1923 τον διαδέχεται ο Ρώσος Jean Boutnikoff, εμπλουτίζοντας το ρεπερτόριό του με έργα Ρώσων συνθετών (μέχρι τότε ήταν κυρίως γαλλικό και γερμανικό με κάποια ελληνικά έργα). Σε αυτή την εποχή η ορχήστρα αποτελείται από 78 μέλη (βλ. λίστα των μελών στο πρόγραμμα της 27.12.1921).

Τα λίγα προγράμματα συναυλιών που αφορούν το ελληνικό τραγούδι μπορούν να θεωρηθούν εξαιρέσεις στη συλλογή: στις 1.3.1922 γίνεται η τρίτη από πέντε διαλέξεις –συναυλίες του Θεόδ. Συναδινού (συγγραφέα της πρώτης Ιστορίας της ελληνικής Μουσικής, 1919) που αφορούν στη σειρά το δημοτικό, παιδαγωγικό, λαϊκό, επανησιακό και τεχνικό(!) τραγούδι,²⁴ και στις 20. 4. τις ίδιες χρονιάς στο Θέατρο Κοτοπούλη μια με τίτλο «Η ελληνική καντάδα και το δημοτικό τραγούδι από το 1821 μέχρι σήμερα (αναφέρονται 26 τραγούδια, 5 ανώνυμα με εναρμόνιση του Λαυράγκα, τα υπόλοιπα επώνυμα).

Από το 1922 υπάρχει ένας σημαντικός εμπλουτισμός του μουσικού τοπίου της Αθήνας: ξεκινούν οι «Λαϊκά Συναυλίες», με καλλιτεχνική διεύθυνση των Μπουστίντουϊ, Φ. Οικονομίδη και Σπ. Φαραντάτου. Το πρόγραμμα της τρίτης συναυλίας (20.12.1922), με την πρώτη εμφάνιση της Ανδρικής Χορωδίας Αθηνών (το ανδρικό τμήμα της Χορωδίας Αθηνών), αναφέρει μια ορχήστρα 45 οργάνων. Το πρόγραμμα είναι μεν απαιτητικό, αλλά αποφεύγει – προφανώς λόγω εκλαϊκευσης - τον περιορισμό σε λίγα μεγάλα έργα. Ακούγονται η εισαγωγή Egmont /

²⁴ Οι διαλέξεις αυτές εκδόθηκαν: Θ. Συναδινός, Το ελληνικό τραγούδι – πέντε διαλέξεις-συναυλίες. Αθήναι: Ακρόπολις, 1922.

Beethoven, 1^η σουίτα L'Arlesienne / Bizet, Largo célèbre / Handel, Te Deum / Sgambatti, τραγούδια των Mendelssohn, Schubert, Grieg στα Ελληνικά, δημόδη, και τελικά η Invitation à la valse (Aufforderung zum Tanz) του Weber σε ενορχήστρωση του Berlioz.

Η ορχήστρα του Ελληνικού Ωδείου διευθύνεται αρχικά από τον ιδρυτή του Ωδείου Μ. Καλομοίρη, και κατόπιν, από το 1923- 1925, από τον Δ. Μητρόπουλο, όποτε ενώνονται οι συμφωνικές ορχήστρες των δυο ωδείων στο Σύλλογο Συναυλιών, με τον οποίο συγχωνεύονται και οι «Λαϊκά Συναυλία»²⁵. Στη συλλογή υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός προγραμμάτων από συναυλίες του Συλλόγου μέχρι το 1927, με την διεύθυνση των Μητρόπουλου, Μπούτνικοφ, Οικονομίδη. Αυτά τα χρόνια αποτελούν μια κορύφωση στην μουσική ζωή της Αθήνας λόγω των καλλιτεχνών που επισκέπτονται την πόλη (π.χ. ο Richard Strauss, ο οποίος διευθύνει Mozart στις 11.5.1926 και δικά του έργα στις 15.5.1926) καθώς και λόγω των πρωτοποριακών προγραμμάτων ιδίως του Μητρόπουλου. Στις 12.12. 1925 παίζονται, μεταξύ άλλων, του Max Reger «Τέσσερα Μουσικά Ποιήματα κατά τας εικόνες του Arnold Böcklin», που ακούγονται και τώρα πολύ σπάνια (στο πρόγραμμα υπάρχουν απεικονίσεις των σχετικών πινάκων), και στις 12.12.1925 εκτός από R. Strauss, Mozart και Καλομοίρη και το «Pacific (231)» του Arthur Honegger, γραμμένο το 1923, μια εξαιρετικά τολμηρή επιλογή.

Βιβλιογραφία:

- Καλογερόπουλος, Τάκης: Λεξικό της νεοελληνικής μουσικής. 7 τόμοι. Αθήνα: Γιαλλέλη, 1998-.
- Μπελώνας, Γιάννης: Η μουσική δωματίου στην Ελλάδα έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Πολυφωνία 7(φθινόπωρο 2007), 7-65.
- Μοτσενίγος, Σπύρος: Νεοελληνική μουσική. Συμβολή εις την ιστορίαν της. Αθήνα: [χ.ο.], 1958.
- Ρωμανού, Καίτη: Έντεχνη ελληνική μουσική στους νεότερους χρόνους. Αθήνα: Κουλτούρα, 2006.
- Συναναδινός, Θεόδωρος: Ιστορία της νεοελληνικής μουσικής 1824-1919. Αθήνα: Τύποις Τύπου, 1919.
- Herders Konversations-Lexikon, dritte Auflage. Freiburg i. Br., Herder, 1902. 9 Bände und zwei Ergänzungsbände.

²⁵ Καλογερόπουλος, τομ. 5, 644, «Σύλλογος Συναυλιών».